

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 130.2 "19/20"

DOI 10.32461/2226-3209.4.2021.250226

Цитування:

Герчанівська П. Е. Етнічна та національна ідентичності: вектори розвитку. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2021. № 4. С. 3-8.

Герчанівська Поліна Евальдівна, доктор культурології, професор, професор кафедри культурології та міжкультурних комунікацій Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3647-6265>

Gerchanivska P. (2021). Historical identity in the coordinate system of world development. *National Academy of Culture and Arts Management Herald: Science journal*, 4, 3-8 [in Ukrainian].

ЕТНІЧНА ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНОСТІ: ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ

Метою роботи є концептуалізація феноменів «етнічна» та «національна» ідентичності та визначення векторів їх розвитку. **Методи дослідження** ґрунтуються на фундаментальних принципах історико-культурологічного аналізу. Методологічним ядром дослідження є компаративний аналіз етнічної та національної ідентичностей у хронотопі як складних соціокультурних систем. **Наукова новизна** полягає у концептуалізації дихотомії етнічна-національна ідентичність крізь призму культурного коду. Обґрунтовано, що в умовах сучасної модернізації співвідношення між етнічною та національною складовими ідентичності залежить від напрямку їх векторів розвитку: а) коли вектори паралельні й однаково орієнтовані (наприклад, коли одна з етнічних спільностей монополізує владу), відбувається редукція національної ідентичності до етнічної; б) коли вектори паралельні, але протилежно орієнтовані (наприклад, коли етнічна спільнота прагне визнання свого права на політичне самовизначення), національна ідентичність стикається з інтересами етнічної спільності, вступаючи з нею у протиборство. **Висновки.** У межах конструктивізму проаналізовано феномен етнічної ідентичності як соціальний конструкт та розкриті чинники відхилення від даної моделі (зокрема, адаптація до навколишнього середовища, акультурація, порушення демографічного балансу між різними групами), що викликають її варіативність. Проаналізовані системні характеристики та основні концептуальні складові національної ідентичності (внутрішня та зовнішня), визначені чинники ослаблення соціальних зв'язків як наслідок процесів глобалізації, зростання ентропії та інформаційної експансії у суспільстві. Розглянуті типові моделі взаємодії етнічної та національної ідентичностей.

Ключові слова: етнічна ідентичність, національна ідентичність, культурний код, етнос, нація.

Gerchanivska Polina, Sc. D. of Culturology, professor, National Academy of Culture and Arts Management

Ethnic and national identities: vectors of development

The purpose of the article is to conceptualize the phenomena of «ethnic» and «national» identity and to determine the vectors of their development. **Research methods** are based on the fundamental principles of historical and cultural analysis. The methodological core of the research is a comparative analysis of ethnic and national identities in the chronotype as complex sociocultural systems. **The scientific novelty** lies in the conceptualization of the ethnonational identity dichotomy through the prism of the cultural code. It is substantiated that in the conditions of modern modernization, the ratio between the ethnic and national components of identity depends on the direction of their development vectors: a) when the vectors are parallel and equally oriented (for example, one of the ethnic communities monopolizes power), there is a reduction of national identity to ethnic one; b) when the vectors are parallel, but oppositely oriented (for example, when an ethnic community seeks to recognize its right to political self-determination), national identity collides with the interests of the ethnic community, entering into confrontation with it. **Conclusions.** Within the framework of constructivism, the phenomenon of ethnic identity is analyzed as a social construct and the factors of deviation from this model are revealed (in particular, adaptation to the environment, acculturation, violation of the demographic balance between different groups), causing its variability. The systemic characteristics and the main conceptual components of national identity (internal and external) are analyzed, factors of the weakening of social ties due to the processes of globalization, the growth of entropy, and information expansion in society are identified. Typical models of interaction of ethnic and national identities are considered.

Keywords: ethnic identity, national identity, cultural code, ethnos, nation.

Актуальність теми. Радикальні політичні, економічні та соціальні перетворення в сучасному світі, інтенсифікація міжкультурних контактів нерідко супроводжуються кризою ідентичності, зростанням націоналістичних настроїв та регіональних фундаменталістських рухів. У цьому дискомфортному світі звернення до традиційних етнічних та національних цінностей дає людям необхідну опору та впорядкованість їхнього життя. Тому розробка проблем, пов'язаних з розкриттям сутності цих соціокультурних феноменів, принципів їх моделювання та алгоритму трансформації в контексті сучасних парадигм викликає у науковому світі особливий інтерес.

Існує безліч підходів для осмислення етнічної та національної ідентичностей, кожний із них дозволяє визначити ту або іншу іманентну властивість феномену. Ґрунтуючись на парадигмі, що ідентичність є ототожненням індивіда (або групи) з конкретною спільнотою, усвідомимо відмінність між цими явищами і проведемо демаркаційну лінію між ними.

Етнічна ідентичність. Етнічна ідентичність як феномен стійкого ототожнення індивіда з певною етнічною групою є найдавнішою формою соціального життя. У контексті її концептуалізації з'ясуємо ключове для нашої проблематики поняття «етнос». Залежно від наукової традиції ця категорія набуває різної інтерпретації. Сьогодні домінують два теоретико-методологічні підходи для її вивчення – *примордіальний та конструктивістський*.

Примордіалізм (есенціалізм) базується на парадигмі про етнічну спільноту як стародавню та стале об'єднання людей – етнос. Ця аксіома стала основою ряду теорій та концепцій. Представники соціобіологічного спрямування (К. Гірц, Ю. Вонг, П. ван ден Берг) визнають етнічність як початково дану, органічну, незмінну, властиву для біологічного виду *homo sapiens* характеристику, закладену в генетичному коді людини. Саме ця біологічна сторона людської природи об'єднує людей в особливі біологічні (крвноспоріднені) спільноти. Як пише С. Грінберг: «До того, як індивід стає членом суспільства чи нації, він або вона вже має почуття загального походження, культурної чи фізичної схожості, або просто близькості до своїх». [1,14]. Особливу позицію в теоретичному осмисленні поняття «етнос» займав Л. Гумільов, який вважав, що належність до етносу не є природженою, членом етнічної групи індивід стає в процесі етнокультурної соціалізації [7].

У ракурсі еволюційно-історичного концепту поняття «етнос» інтерпретується як «історично сформовану на певній території стійку міжпоколінну сукупність людей, які володіють не тільки загальними рисами, а й відносно стабільними особливостями культури (включаючи мову) психіки, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомістю), фіксованому в самоназві (етнонімі)» [4, 20]. Тобто, за аксіому приймається положення, що етнос як соціальне утворення зі своїм культурним кодом формується під впливом конкретних соціально-історичних умов. У контексті цієї теорії виник культурний варіант примордіалізму, основу якого складає парадигма: «етнічність – це насамперед культура, що поділяється членами групи, з об'єктивними характеристиками приналежності: територія, мова, економіка, расовий тип, релігія, світогляд і навіть психічний склад» [10, 4]. Узагальнюючи примордіальні концепти, автори книги «Етнічна ідентичність» зазначають: «Зрештою, етнічність є соціальна форма лояльності та екзистенційне значення, що походить з людської потреби мати спадкову приналежність» [2, 350].

Примордіальний підхід панував у системі соціально-гуманітарних наук до 60–70-х років ХХ ст. (а в російській науці у відсутності альтернатив – аж до початку 90-х років). Проте останні десятиліття роль мейнстріму став грати конструктивізм (Б. Андерсон, Ф. Барт, П. Бурдьє, Е. Геллнер, Е. Хабсбаум, В. Тишков), що вступив у конкурентне протистояння з примордіалізмом. Ключовою парадигмою цього напрямку є ідея щодо етногенезу як процесу цілеспрямованого соціально-політичного конструювання суспільства: роль генетичної закованості етнічних ознак зводиться до мінімуму.

Спираючись на інструменталізм як філософсько-методологічну настанову, конструктивісти розробили модель етнічної ідентичності, яка конститує її базові ознаки (фундаментальні ціннісні орієнтації, норми моральності, стандарти оцінки поведінки тощо), що детермінують етнічну єдність та стійкість етнічних одиниць. Ці параметри виконують роль критеріїв під час виявлення відмінностей однієї етнічної групи від іншої, що дозволяє провести демаркаційну лінію між *Своїми і Чужими*.

Розроблена в межах конструктивізму модель дає уявлення про етнічну спільноту як соціальний конструкт, що формується в

наслідок цілеспрямованих зусиль з боку людей та створюваних ними інститутів на основі їх групової ідентичності та солідарності. Модель має ідеальний характер. Розглянемо декілька випадків відхилення від даної моделі соціальної організації та чинники, що викликають її варіативність.

Адаптація до навколишнього середовища. Культурні форми відбивають історію адаптації до навколишнього середовища: у різних географічних умовах етнічна група виявляє несхожі форми соціальної поведінки, зберігаючи при цьому загальний культурний код та етнічну ідентичність. Ф. Барт, вивчаючи афганський етнос, пише: «Апелюючи до фундаментальних афганських цінностей, південні пуштуни, які проживають гомогенними родовими групами в гірських районах, знаходять поведінку пуштунів з області Сват настільки відмінною від своєї власної і настільки неприпустимою з точки зору їх цінностей, що, за словами південних пуштунів, їх північні брати не є пуштунами» [3, 14].

Акультурація. Однак не слід змішувати трансформацію у способі життя етносів, що викликана зміною географічних або кліматичних умов, з акультурацією, детермінованою їх примусовою/мирною взаємодією. Наслідком цього процесу є адаптація (тобто, часткова заміна патернів етносу) або асиміляція, коли більша частина етнічних патернів поступається місцем донорським, що веде до втрати ідентичності. Проблема дифузійного проникнення чужих патернів особливо актуалізується в зонах контакту двох або більше етнічних ідентичностей, а також у плюралістичних суспільствах, що часто призводить до міжетнічної напруженості та конфліктів ідентичностей.

У залежності від інтенсивності процесу акультурації можна визначити такі типи ідентифікаційних моделей: *гіпоідентичність (етнічний індивідуалізм); позитивна ідентичність; гіперідентичність.* Якщо позитивна ідентичність є результатом відкритості носіїв етносу для комунікації з *Іншим*, то гіперідентичність несе у собі полярний зміст – вона є формою закритого етнічного соціокультурного простору з гострим протиставленням *Своїх* та *Чужих* цінностей, що становить небезпеку для суспільства й часто призводить до етноцентризму, фанатизму та націоналізму.

На думку Ф. Барта, збереження етнічної групи залежить від стійкості її кордону, що

передбачає «не лише критерії та сигнали ідентифікації, а й структурування взаємодії, що забезпечує збереження культурних відмінностей» [3,18].

Міжетнічні відносини детермінують наявність рольових обмежень, розпоряджень та етикетних форм у межах етнічних ціннісних нормативів, що регулюють контакт носіїв різних ідентичностей. Чим більша різниця між груповими ціннісними орієнтаціями, тим більше обмежень накладається на міжетнічну взаємодію. Цією обставиною пояснюється, зокрема, феномен сталої дихотомії Схід–Захід, незважаючи на неодноразові спроби її подолання як у теорії, так і на практиці. Будь-який рух у бік діалогізації цих двох цивілізацій стикається з нормами етнічного порядку.

Невирішеність питання міжетнічної взаємодії часто веде до появи *етнофобії*, що визначається як: «несприятлива ірраціональна реакція індивіда щодо інших етнічних груп, їх представників та ситуацій безпосередньої та опосередкованої міжетнічної взаємодії» [5]. Ця реакція може виявлятися в неадекватних, ірраціональних та негативних оцінках та поведінці як індивіда, так і груп і найчастіше має місце у суспільстві з низькою консолідованістю. Одним із її проявів є етнічна нетерпимість – неприйняття одним етносом іншого, що виникає, як правило, при їхньому спільному проживанні на одній території, коли члени однієї групи відчувають свою соціальну або економічну невлаштованість у порівнянні з носіями іншої етнічної ідентичності. Під впливом зовнішніх факторів ця ситуація може призвести до її радикальних проявів.

Це не означає, що взаємодія етнічних груп із ціннісними відмінностями неможлива чи неодмінно породжує конфліктогенність. Існує ціла низка галузей соціальної практики для їхньої позитивної співпраці (у торговому секторі, сфері послуг тощо), де вони можуть зайняти різні, але взаємодоповнюючі ніші. Важливою умовою такої взаємодії є враховувати взаємні інтереси. Однак, проживаючи на одній території, сторони, що взаємодіють, неминуче стикаються з проблемою конкуренції за ресурси, особливо якщо вони знаходяться всередині однієї ніші. Ситуація ускладнюється, коли кордони етнічної одиниці не збігаються з політичними.

Існує й інша проблема – демографічна. У процесі етнічних взаємовідносин важливу роль відіграє демографічний баланс між різними групами, обумовлений не лише факторами народжуваності та смерті, а й певними

економічними, політичними, екологічними факторами, які нерідко стають модераторами міграційних процесів, зміни індивідуальної чи групової ідентичності й ідентифікуються як відхилення від норми та послаблення етнічної ідентичності. Будь-яка зміна чисельності однієї групи неодмінно позначиться на життєдіяльності іншої попри збереження стабільного геополітичного кордону.

Домінантою стійкості етнічної ідентичності та її інваріантним ядром залишаються елементи іманентного культурного коду: звичаї та вірування пращурів, мова та споріднені зв'язки. Внаслідок мінливості геополітичної обстановки у сучасному світі трансформуються форми міжетнічної взаємодії, часто набуваючи політичної спрямованості. Етнічний чинник використовується політичними лідерами для утвердження свого статусу і легітимності. Важливу роль у цьому процесі грають взаємовідносини між лідерами і державою. Якщо ці відносини мають лояльний характер, то держава, як правило, сприяє зміцненню етнічних спільнот і навіть може спонсорувати «етнічне відродження». За негативних відносин – влада може придушувати чи відмовляти у визнанні їхнього існування.

Національна ідентичність. Розглянемо вектор розвитку національної ідентичності крізь призму дихотомії етнос–нація. І етнос, і нація є соціальними утвореннями, проте етнос історично первинний, тоді як поняття «нація» застосовується «для характеристики великих соціокультурних спільнот індустріальної епохи [6, 678]. Якщо етнос базується на культурних, релігійних, психологічних, лінгвістичних ознаках, то нація – на інституційних, політичних, економічних і територіальних.

Національна ідентичність – це співвіднесеність людини (або групи) з певною нацією. На відміну від етнічної, національна ідентичність, не є вродженою. Це – конструкт, що «виникає як продукт активності інститутів держави і розвивається навколо «каркасу» державних інститутів» [8]. Вектор національної ідентичності спрямований на формування загальнонаціональних соціальних, політичних та духовно-культурних засад суспільства з метою консолідації його членів. Її носіями можуть бути суб'єкти різного етнічного походження, які об'єднані на підставі спільних національних інтересів та ідеології.

Національна ідентичність є динамічнішою і менш стійкою у хронотопі системою, ніж етнічна, що корениться у глибинних структурах психіки. Конструювання нової ідентифікаційної моделі, як правило, детерміновано трансформацією ціннісних орієнтирів суспільства і спрямоване на його духовно-моральне оздоровлення, покращення соціально-економічного становища в країні, поєднання та зміцнення нації. В умовах сучасної модернізації, в полі одного культурного коду формується багатовекторний простір, що суттєво змінює співвідношення між етнічною та національною складовими ідентичності. Розглянемо кілька типових моделей їхньої взаємодії.

Вектори паралельні й однаково орієнтовані. Існують ситуації, коли терміни «етнічна ідентичність» та «національна ідентичність» використовуються як синоніми, наприклад, коли одна з етнічних спільнот монополізує владу. Відбувається редукція національної ідентичності до етнічної: панівній етнічній ідентичності надаються політичні та правові привілеї; її мова, релігія, звичаї, традиції, цінності нав'язуються усьому населенню країни, що суттєво перешкоджає консолідації нації.

Вектори паралельні, але протилежно орієнтовані. Часто національна ідентичність стикається з інтересами етнічної спільноти, вступаючи з нею у протисторова, наприклад, коли етнічна спільнота прагне визнання свого права на політичне самовизначення (ірландці, баски). Спираючись на культурну пам'ять, вона свідомо робить спроби наголосити на своєрідності свого етнокультурного коду. Тому визнання та збереження багатовекторності етнічних культур у межах нації є доміантною умовою конструювання її ідентичності.

Проаналізуємо системні характеристики та основні концептуальні складові національної ідентичності. Національна ідентичність інтегрує два взаємопов'язані компоненти – *внутрішній* та *зовнішній*. Якщо внутрішня складова визначається осмисленням народом своєї іманентної сутності зсередини (своєї тотожності, спорідненості, загальної основи), то зовнішня формується під впливом таких уявлень: як на нього дивиться навколишній світ; як сам народ оцінює своє місце та роль у світовому співтоваристві.

Іконографічний образ народу складається з комплексу традиційних для нього економічних, суспільно-політичних, соціо- та політико-культурних реалій і, насамперед,

через розуміння свого минулого. Його змістовний компонент формується на основі національної парадигми, що домінує у конкретний історичний період і відбиває світогляд, національну самосвідомість та менталітет, національний характер, історичну пам'ять, етнонаціональні образи, національні традиції, міфи, символи, стереотипи поведінки та ін. Істотною роллю у формуванні національної ідентичності грають успіхи міжнародної політики держави, підвищення авторитету країни у світі. У цьому контексті виробляється стратегія розвитку нації та зовнішньополітичний вектор держави.

Національна ідентифікація є модератором об'єднання зусиль людей для вирішення національно значущих завдань, стабільного розвитку та життєдіяльності суспільства та його інститутів, що дозволяє зберігати наступність інституційних засад державної системи. Водночас у XXI ст. все більше простежується тенденція до ослаблення соціальних зв'язків як наслідок процесів глобалізації, зростання ентропії та інформаційної експансії у суспільстві.

Виникнення ентропійних процесів, як правило, детерміноване: політичною кризою у внутрішньому розвитку соціуму; падінням ефективності роботи інститутів соціальної регуляції; соціально-економічною кризою, внаслідок якої виникли серйозні зміни у характері соціальних інтересів та потреб людей; кризою пануючої ідеології (світської та релігійної), що втратила свої консолідуючі та мобілізуючі можливості. Результатом цього стає падіння мотивації до здійснення діяльності, що відповідає національним інтересам, до зміни нормативно-ціннісних регуляторів суспільної життєдіяльності людей.

Через злам стереотипів свідомості й поведінки людей відбувається девальвація традиційних норм і правил життя, соціальної взаємодії, моралі, ціннісних імперативів, табу, більш наявним стає конфлікт поколінь. Знижується рівень консолідації суспільства, зростає кримінальна активність, релігійна та національна нетерпимість. Зона дії патернів свідомості й поведінки людей, що історично склались і закріпились в культурній традиції, поступово звужується, поступаючись місцем маргінальним полям культури.

Це призводить до розмивання громадянської складової ідентичності та її кризи. У повсякденному житті стійка основа національної ідентичності підміняється символами, які активно заповнюють комунікативний простір. Поняття

національного диференціюється: широкого поширення набула практика подвійного і навіть потрійного громадянства, що свідчить про невизначеність самоідентифікації нації. Виникає поняття транснаціональна ідентичність, що дало поштовх до створення нової моделі сучасної особистості – з послабленим почуттям належності до культури власного народу.

Посиленню кризових явищ значною мірою сприяють нескінченно зростаючі потоки інкультурної імміграції. Як зазначає І. Семененко, це «породжує сьогодні парадоксальне співіснування в рамках єдиної політичної системи різнорідних цивілізаційних спільнот, що характеризуються принципово різною культурою повсякденності та полярними типами властивих їм моделей самоідентифікації» [9, 43].

Трансформаційні процеси, що відбуваються в сучасному світі, потребують нового підходу до формування національної моделі ідентичності. Сьогодні у контексті цієї проблематики простежується дві різнополюсні траєкторії: з одного боку, спрямованість на формування «світового громадянства», в основі якого лежить презумпція принципів глобального ринку, глобальних фінансових потоків; з іншого – орієнтація на національну ідентичність із приматом етнічних, релігійно-конфесійних та культурних чинників. В останні десятиліття в країнах Сходу (Японія, Південна Корея, Сінгапур, Малайзія) було розроблено надзвичайно ефективну модель, яка базується на принципі адаптації іманентної національно-цивілізаційної ідентичності до світових інноваційних практик та інститутів.

Актуалізація проблеми формування нових ідентифікаційних орієнтирів для багатьох держав обернулася різким підйомом націоналістичних рухів та посиленням авторитарних методів у політиці. Це передбачає цілеспрямоване конструювання національної ідентичності з обмеженням рівня демократичних свобод (свободи ЗМІ, публікацій в Інтернеті) та примусовим насадженням загальної ідентичності.

Література

1. Greenberg S. Race and State in Capitalist Development: Comparative Perspectives. New Haven, CT: Yale University Press, 1980. 489 p.
2. Romanucci-Ross L. Ethnic Identity. Creation, Conflict and Accommodation / Ed. Romanucci-Ross L., De Vos G. Walnut Creek CA: AltaMira Press, 1996. 402 p.

3. Барт Ф. Этнические группы и социальные границы: Социальная организация культурных различий / Москва: Новое изд-во, 2006. 198 с.
4. Бромлей Ю.В. К вопросу о выделении этносов среди других человеческих общностей // Этнос и политика: хрестоматия. Москва: Изд-во УРАО, 2011. 398 с.
5. Гавреев С.А. Социально-психологические характеристики этнофобии: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. психологических наук: спец. 19.00.05: Социальная психология / С.А. Гавреев. Москва, 2008. 20 с.
6. Грицанов А.А. Всемирная энциклопедия: Философия / Гл. науч. ред. А.А. Грицанов. Москва: АСТ, Минск: Харвест, Современный литератор, 2001. 1312 с.
7. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилев. Москва: Айрис Пресс, 2006. 557 с.
8. Дахин, А.В. Соотношение этнической и национальной идентичности. Россия, Южная Корея, Канада / А.В. Дахин // Философские науки. 2003. № 9. С. 5–23.
9. Семененко И.С. Идентичность в системе координат мирового развития / И.И. Семененко, В.В. Лапкин, В.И. Пантин // Полис. Политические исследования. 2010. № 3. С. 40–59.
10. Тишков В.А. О феномене этничности / В.А. Тишков // Этнографическое обозрение. 1997. № 3. С. 3–21.

References

1. Greenberg, S. (1980). Race and State in Capitalist Development: Comparative Perspectives. New Haven, CT: Yale University Press [in English].
2. Romanucci-Ross, L. (1996). Ethnic Identity. Creation, Conflict, and Accommodation. Ed. Romanucci-Ross L., De Vos G. Walnut Creek CA: AltaMira Press [in English].
3. Bart, F. (2006). Ethnic groups and social boundaries: Social organization of cultural differences. Moscow: New publishing house [in Russian].
4. Bromley, Yu.V. (2011). On the issue of distinguishing ethnic groups among other human communities. Ethnicity and politics: an anthology. Moscow: URAO Publishing House [in Russian].
5. Gavreev, S.A. (2008). Socio-psychological characteristics of ethnophobia: author. dis. on zdobuttya step. cand. psychological sciences: spec. 19.00.05: Social psychology. Moscow [in Russian].
6. Gritsanov, A.A. (Ed.) (2001). World Encyclopedia: Philosophy. Moscow: AST, Minsk: Harvest, Contemporary Literary. [in Russian]
7. Gumilev, L.N. (2006). Ethnogenesis and the Earth's biosphere. Moscow: Iris Press. [in Russian]
8. Dakhin, A.V. (2003). The ratio of ethnic and national identity. Russia, South Korea, Canada. Philosophical Sciences. No. 9. 5–23. [in Russian]
9. Semenenko, I.S. (2010). Identity in the coordinate system of world development. I.I. Semenenko, V.V. Lapkin, V.I. Pantin. Policy. Political Studies No. 3. 40–59. [in Russian]
10. Tishkov, V.A. (1997). About the phenomenon of ethnicity. Ethnographic Review. No. 3. 3–21. [in Russian]

*Стаття надійшла до редакції 11.10.2021
Отримано після доопрацювання 25.10.2021
Прийнято до друку 29.10.2021*